

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА РЕЛІГІЙ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ІСТОРІЯ ЕТНОГРАФІЯ КУЛЬТУРА НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

До 110-річчя Миколаївського обласного
краєзнавчого музею

Редакційна рада:

О. О. Буберенко (голова) – начальник управління культури, національностей та релігій Миколаївської обласної адміністрації;

Е. І. Єлізарова – виконуюча обов'язки директора Миколаївського обласного краєзнавчого музею;

В. В. Чернявський – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Миколаївського обласного краєзнавчого музею;

В. В. Животовська – учений секретар Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

Редакційна колегія:

Александренко І. І. (голова),

Софієнко Н. В.,

Барбаянова К. С.,

Веденеєва Г. К.,

Гаркуша Н. М.,

Пономарьова О. В.,

Снитко І. О.,

Гребенников В. Б.,

Мітковська Т. С.

*Відповідальний за випуск: **Е. І. Єлізарова.***

Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: збірник наукових матеріалів XIII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції (Миколаїв, 23–24 листопада 2023 р.)/ ред. рада: О. О. Буберенко (голова), Е. І. Єлізарова, В. В. Чернявський, В. В. Животовська. – Миколаїв: СПД Румянцева, 2023. – 244 с.

До наукової збірки XIII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції увійшли вибрані доповіді з історії, етнографії, культури, природознавства, що були зачитані під час проведення конференції 23–24 листопада 2023 р.

Збірка розрахована на фахових істориків, краєзнавців, викладачів, аспірантів та всіх, хто цікавиться історією.

Всі матеріали подані в авторській редакції. Редакційна рада та колегія не завжди поділяють погляди, викладені у публікаціях. Відповідальність за достовірність поданої інформації несуть автори.

Папанова В. А.
(м. Бердянськ)

ЩЕ РАЗ ПРО ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ ПРИМІСЬКИХ САДИБ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

У 50-ті роки ХХ ст. в історіографії української археології з'являється поняття «садиба» як тип пам'ятника, пов'язаного з територіальною структурою античної Ольвії та її хори [28; 34, с. 47; 35, с. 105; 36, с. 270–271; 3, с. 53–54 та ін.]. У наступні десятиліття, паралельно з кількісним накопиченням матеріалів, дане явище вивчалось у різних його аспектах. Розширення джерельної бази дозволило дослідникам звернути увагу на соціально-економічні причини появи садиб на дальній та ближній хорі Ольвії [23]; просторові, будівельно-архітектурні критерії виділення садиб; структурно-планувальну організацію [10, с. 6–16; 30; 31, с. 362; 23]; методику визначення функціонального призначення садиб; соціальну стратифікацію ольвійського суспільства та зв'язок із конкретною категорією населення, пов'язаного з «садибою»; призначення, використання та час існування садиб [4, с. 22] та ін.

У першій чверті ХХІ ст. дослідники хори Ольвії розглядають питання про сакральні кордони, земляне домобудівництво, святилища, соціально-демографічний склад населення. Важливо те, що вчені не лише досліджують нові проблеми, а й проводять ретроспективний аналіз еволюції грецької колоніальної хори Нижнього Побужжя, переглядають свої гіпотези про основні етапи розвитку та різні аспекти політичного та економічного життя ольвійського сільського округу [13, с. 53–57, 119, 190–196, 250–254; 5; 6, с. 29–31; 7, с. 169; 26; 31, с. 125–149].

Питання про урбанізацію поселень хори Ольвії розглядалися С. Буйських, Д. Чистовим та автором статті [7; 19; 26; 37] та ін. Однак, господарські комплекси на поселеннях ольвійської хори досліджені не у повному обсязі.

У 1996 та 2003–2013 роках були досліджені дві ольвійські приміські садиби: Широка Балка 6 (ойкос/*οικος*), яка датується другою третинною V – початку III ст. до н. е. та Широка Балка 7 (хоріон/*χωριον*) кінця V – 30-ті роки IV ст. до н. е. [25, с. 236, 244] (Рис. 1,1).

Зауважимо, що населення Ольвії та її хори приділяло велику увагу вибору місця проживання, його плануванню та благоустрою [11, с. 155, 15, с. 37–38]. Окрім того, ними враховувався увесь комплекс необхідних для проживання санітарно-гігієнічних умов [7, с. 53]. Усі ці риси присутні на приміських індивідуальних садибах Широка Балка 6 та Широка Балка 7. Перш за все, на цих садибах спостерігаються елементи планування. Зазначимо, що на обох садибах досліджені два будівельних періоди, які послідовно змінювали один одного –

напівземлянковий та наземний кам'яно-сирцевий. На межі цих періодів будувалися не тільки нові житлові комплекси, а й добудовувалися і перебудовувалися господарські будівлі [26, с. 249].

Зазначимо, що на ойкосі (площа забудови 0,05 га) перебудова відбувається на межі V–IV ст. до н. е. [25, с. 224]. У цей час на підготовленому, знівельованому майданчику побудували наземні будівлі: житловий будинок та господарське приміщення № 1 з кам'яно-сирцевими стінами та викопали п'ятнадцять господарських ям різної глибини.

Господарське приміщення № 1 (прямокутне, заглиблене) розташовувалося на північ від житлового будинку (Рис. 1, 2). При його будівництві врахували особливості рельєфу місцевості. Так північну стінку вирізали в схилі балки і зміцнили кам'яною кладкою № 7, тому що у цьому місці знаходилась більш рання господарська яма № 29. Такий будівельний прийом відомий як в Ольвії, так і на поселеннях її хори [14, с. 5–6; 24, с. 99]. У заповненні цієї ями № 29 виявлений матеріал VI–V ст. до н. е. [26, с. 249–250, рис. 2, 2–4].

При викладці південної стінки (досліджено кам'яний цоколь) цього приміщення був використаний камінь та сирцеві цеглини. Від західної стінки зберіглася лише північно-західна материкова частина, східна стінка була зруйнована. Приміщення мало два входи – західний і південний. На підлозі виявлено тридцять чотири ямки різних розмірів. Великі ямки призначалися для фіксації підпірних стовпів даху цього приміщення [25, с. 230].

У цьому приміщенні знаходився очаг відкритого типу прямокутної форми з подом на глиняній подушці, підмазаній зверху жовтою та зеленою глиною. Відзначимо, що конструкція цього очага дещо відрізняється від очагів, розкопаних на більшості поселень ольвійської хори [12, с. 125]. На сході, поряд з очагом, знаходилась яма для попелу, що з півдня мала невеличку кам'яну перегородку [25, с. 231]. У заповненні цієї ями знайдено бронзовий ас з зображенням на аверсі Медузи Горгони в анфас, а на реверсі – орла на дельфіні з розпростертими крилами вправо та написом ΑΡΙΧ, датований 438–410 рр. до н. е. [1, с. 2, 2011, с. 37, № 168; 26, с. 249–250, мал. 2, 5].

Вірогідно, що цю монету принесли у жертву при будівництві господарського приміщення № 1. Така жертва була традиційною для стародавніх греків, які при закладенні нового будинку здійснювали жертвопринесення богам, щоб вони зберігали будинок та його мешканців. У греків одним з богів, що охороняв будинок, був Зевс. Зевса вшановували

в найдавнішій іпостасі Геркейоса/Огорожувача – захисника домашнього очага, покровителя родини, будинку та припасів. Він оберігав хліб і сіль, їжу та пропонував її подорожньому, який переступив поріг домівки. Саме тому йому і приносили в жертву монети, як частину багатства [33, с. 151–152; 26, с. 250–251].

Окрім того, разом з господарським приміщенням № 1 знаходилися ранні підвали № 1–2. Вірогідно, що приміщення і підвали були під один дахом або навісом. Обидва підвали використовували протягом другої третини V–IV ст. до н. е.

Підвал № 1 перебудували на початку другого будівельного періоду. Його нижню частину щільно заклали археологічно цілими амфорами та їх частинами (горловини, великі фрагменти стінок, ніжки) та засипали чорноземом. Верхню частину розширили, а стелю укріпили стояково-жердовою конструкцією, яку зробили поверх засипаної та закладеною амфорами нижньої частини [25, с. 228–229].

У заповненні підвалу № 1 виявлено фрагменти кераміки V–IV ст. до н. е. З них амфорні фрагменти становили 77,7%. [25, с. 232; 26, с. 251]. У заповненні підвалу № 2 також знайдено матеріал V–IV ст. до н. е. Серед керамічних матеріалів домінують амфорні фрагменти, частка яких становила 76,6%. Тут же знайшли бронзовий ас з зображенням на аверсі Медузи Горгони в анфас, на реверсі – орла на дельфіні з розпластаними крилами вправо і написом ΑΡΙΧ, який датується близько 438–410 рр. до н. е. [1, с. 12; 2, с. 37, № 168; 21, с. 23–24, 27, таб. 1, 2].

До житлового будинку прибудували два підсобні приміщення – приміщення № 1 з півночі, а приміщення № 2, у вигляді комори, з заходу. Вірогідно, що підсобне приміщення № 1 використовували для утримання худоби. Подібні приміщення розкопані на садибах ольвійської хори [12, с. 108]. До речі, на ойкосі розкопано кістки 26 биків домашніх, 35 овець і кіз, 5 коней і 5 свиней [20].

На хоріоні (садиба одноосібного користування, розкопана площа 1380 м²) виділяються три функціональні комплекси – житловий (північний схід) та два господарських (південний схід і південний захід) (рис. 2,1). У період переходу до другого будівельного періоду на межі першої – другої третини IV ст. до н. е. вся територія садиби була перепланована. Зокрема, засипали напівземлянку 1 та приміщення № 9а (рис. 2,2), на місці останнього збудували приміщення № 9, яке використовували впродовж IV ст. до н. е. (рис. 3,2).

Перший господарський комплекс знаходився у південно-західній частині садиби. На нашу думку, він міг існувати з кінця V ст. до н. е., тобто з моменту заснування садиби. Не виключено, що тоді це були глиняно-плетені споруди, відомі в цей час в Ольвії [13, с. 109]. При перебудові їх замінили на

приміщення з кам'яними цоколями та кам'яно-сирцевими стінами.

Комплекс складався з восьми наземних сирцево-кам'яних, прямокутних будівель на кам'яних цоколях, витягнутих в одну лінію з північного сходу на південний захід на 29 м. При їх будівництві був витриманий паралельний принцип планування. Це були неширокі, прямокутні приміщення площею 12–22 квадратних метра [17, с. 163]. Цоколи були зроблені з каміння осадкових та метаморфічних порід¹, грубо обколеного, погано обробленого, яке було покладене на глиняний розчин. Верхні частини стін приміщень зведені з сирцю [15, с. 89].

Ці приміщення мали глинобитні або вимощені камінням підлоги з ухилом з півночі на південь. Господарські приміщення з такими ж підлогами розкопані і на території сільської садиби Андріївка Південна [9, с. 207–208]. Саме такі підлоги у приміщеннях для худоби рекомендував Марк Теренцій Варрон. Він писав що приміщенні для овець треба «забрукувати і робити з ухилом, щоб хлів легко було вимести та утримувати в чистоті» [Varro. De re rustica 2.2.7]. Ймовірно, що дахи хлівів перекивали очеретом, а більших розмірів черепицею, фрагменти якої знайдено на цій ділянці. Приміщення з худобою були відокремлені від житлової зони кам'яно-сирцевою перегородкою [17, с. 106; 19, с. 294–300].

В них утримували велику та дрібну рогату худобу (*дали* – ВРХ та ДРХ). На цьому комплексі знахідки кісток бика домашнього становили 90% від усіх знайдених остеологічних решток [25, с. 241]. Окрім того, на північний схід від комплексу знаходилося попелище (3 x 2,2 x 0,5 м) зі скупченням кісток ВРХ (переважно черепів биків), гальки і кераміки, пересипані та змішані з попелом і золою. Частка кісток бика домашнього становила 70,9%. Тут же були знайдені фрагменти кераміки V–IV ст. до н. е. [16, с. 92–93], амфорні ручки з клеймами Гераклеї і Фасосу IV ст. до н. е. [39, р. 266–271, Pl. I–II, 4, 6, 17], бронзовий діхалк 380–360 р. до н. е. [1, с. 105, № 39].

Остеологічний матеріал підтвердив, що мешканці садиби розводили худобу для забою. Зокрема, про це свідчить превалююча серед нього переважна кількість фрагментів щелеп і черепів з доміантою кісток молодих тварин ВРХ і ДРХ, що наразі характерно при забої худоби саме на м'ясо.

Відомо, що при розтині туш використовують багато води. Відзначимо, що на цій частині ділянки культурний шар був насичений фрагментами амфор і лутеріїв – 91% від всієї знайденої на цьому комплексі кераміки. Також тут знайдено фрагмент великого ножа-сікача. Такі ножи в античності використовували для обробки м'яса [40, с. 22].

¹ Каміння таких осадкових порід, як ракушняк, крупностульчастий ракушняк, щільний вапняк та метаморфічних – амфіболітовий гнейс, крупнокристалічний та дрібнозернистий білий мармур, мармуризований вапняк, порфірит, епідотизована лава [8, с. 29–30]. Серед екзотів домінує мармуровий відкол. Цікаво, що при зведенні цоколя приміщення № 8 (кладка № 9 2 x 0,46 – 0,48 x 0,2 м) використали 80% мармурового відколу масою 343,76 кг [10, с. 279–283].

Другий господарський комплекс знаходився у південно-східній частині садиби: два господарських приміщення (№ 1, № 2) та приміщення № 9а напівземлянкового типу. Господарське приміщення № 1 підпрямокутної форми (3,1 x 3,7 x 3,9 x 4 м) заглиблене в материк, з підвалом та чотирма конусоподібними ямками-поглибленнями для амфор (рис. 3,1). У північно-східному кутку приміщення знаходилася піч. Піч наземного типу, прямокутної форми складалася з двох камер – топкової і для просушування зерна. Стінки печі складені з сирця та каміння. Топкова камера жерлом виходила на схід. Зберігся глинобитний под на фундаменті, який йшов під нахилом на захід. Цікава конструкція фундаменту. Яму круглої форми, злегка звуженої до низу, затрамбували галькою, вапняковим та ракушняковим бутом, мармуровими відколами, камінчиками плиткової породи. Поверх них поклали фрагменти кераміки, в основному амфорні стінки. На одній з них зберіглося гераклейське клеймо IV ст. до н. е. Поверх кераміки зробили глиняну подушку, на якій зафіксовані сліди горіння. Окрім того, він мав огорожу з ракушняка, гальки та екзотів: аелітовий дацит, мармуровий відкол, порфірит. На південь від топки знаходився сирцевий продух для диму. Друга камера для просушування зерна розташовувалася на захід від топки [25, с. 240–241, рис. 18]. Цю піч могли використовувати і для сушки плодів.

Зазначимо, що у класичну добу печі для просушування зерна досить рідко зустрічаються на поселеннях ольвійської хори та в Ольвії. Відома лише одна аналогія – це піч, яку дослідили у напівземлянці «Б» на поселенні Широка Балка [28, с. 114–115; 24, с. 101].

Конструктивні особливості господарчого приміщення № 1 і печі дозволяють пов'язати їх із переробкою м'яса (яловичини). У другій камері печі, над якою були знайдені уламки жаровні, могла виготовлятися м'ясна продукція гарячого копчення (окіст), продукти з коротким періодом зберігання для особистого використання чи на продаж.

Господарське приміщення № 2 квадратної форми (4,65 x 4,7 м) заглиблене в материк (рис. 3,1). Його північна стінка була глиняно-плетеною. Про це свідчать 13 ямок для стовпових конструкцій, розташованих по одній осі через 0,04–0,06 м на ділянці довжиною 2,8 м [25, с. 240]. Аналогічний будівельний прийом застосували і при будівництві напівземлянки № 57 на Березані [24, с. 99]. Східну стінку заглибили в материк на 0,5 м та укріпили кам'яно-сирцевою кладкою (мал. 8,2). Верхній ряд цієї кладки склали з восьми сирцевих цеглин покладених пласком, а два нижніх – з напівоброблених каменів, були покладені на постіль. Можливо, що ця стіна не мала наземної частини. Приміщення мало легке очеретяне перекриття, яке підтримували стовпи з північної сторони, а на заході лежало на кам'яно-сирцевій (внутрішній) стінці. Скоріше за все, це приміщення використовували як

комору для зберігання або провітрювання зерна, тому його й побудували частково відкритим.

Не виключено, що його використовували і для в'ялення м'яса. Основними умовами для отримання якісного в'яленого продукту були: 1) особлива конструкція приміщення; 2) пристосування для розвішування м'яса; 3) природні фактори – сонце і протяг. Конструкція приміщення № 2 відповідає цим вимогам.

При перебудові господарське приміщення № 2 засипали чорноземом товщиною 0,25–0,3 м. У заповненні знайдені 36 бронзових монет, більшість яких датується 380–360 рр. до н. е. [1, с. 180]. Ці монети, як і на ойкосі, були у якості жертви принесені при перебудові приміщення. Стародавні греки в дар богам у вигляді жертви приносили те, що символізувало багатство – їжу, вино, гроші. Як відзначалося вище, такі дії проводилися при закладці будівель з метою забезпечення його міцності та довговічності [33, с. 151–152].

Під південною стіною господарського приміщення № 2 знаходилася господарська яма № 20. У її заповненні виявлено матеріал IV ст. до н. е. серед якого горло фасоської амфори другої чверті–середини IV ст. до н. е. з діпінті Σ та горло з плечиками гераклейської амфори вторинного використання зі швами з цементу. На горло цієї амфори було нанесене червоною фарбою діпінті Φ, а на ручці – клеймо магістрата Андроніка і фабриканта Міккоса з палицею Геракла, яке датується 50-ми рр. IV ст. до н. е. [39, р. 269, № 10, р. 280, Pl. I, 10]

Приміщення № 9а прямокутної форми, заглиблене в материк, виявлено під приміщенням № 9. На його підлозі знаходилися п'ять неглибоких овальної форми ямок, а в південно-західному кутку – господарська яма № 18. На відстані 0,65 м від південної і у 1 м від західної стінок приміщення знаходилася ямка від підпального стовпа. У східній стінці приміщення вирізали отвір для дверей, що з'єднував приміщення № 9-а з господарським приміщенням № 2. Під час перебудови отвір для дверей заклали кам'яною плитою. Важко визначити функціональне призначення цього приміщення. Не виключено, що його могли використовувати як житло. Між іншим, поєднання житлових і господарських приміщень є властивим для Північного Причорномор'я, але тільки з останньої чверті IV ст. до н. е. [11, с. 79].

Матеріал розкопок дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, планування, будівельні прийоми і речовий матеріал свідчать про урбанізований характер садиб, що спостерігається і на інших поселеннях хори Ольвії класичного та елліністичного часу [23, с. 35, 12, с. 36–37, 136; 32, с. 57–58 прим. 48]. Можливо це була навіть рурбанізація, тобто процес поширення міських форм і умов життя в сільській місцевості. Наприклад, на ойкосі був знайдений стригіль з заліза – предмет першої необхідності палестріта. В античному світі займатися спортом могли тільки вільні громадяни.

Напевне, жителі ойкосу мали такий статус, який надавав їм право відвідувати гімнасій, що існував в Ольвії з V ст. до н. е. до III ст. н. е. [27, с. 72, рис. 1,17].

По-друге, основним заняттям мешканців садиб Широка балка 6 і Широка балка 7 було сільське господарство з перевагою скотарства над землеробством. Зокрема, розвитку скотарства сприяли наявні природні ресурси Нижнього Побужжя. Ще Геродот, описуючи переваги цього регіону, зазначав, що «Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби» (Herod. 4.53). Але докази про землеробство є тільки для хоріону на якому розкопані яма для зерна [25, с. 240] та фрагмент леза залізного серпа симетричної форми [27, с. 72–73, 75, рис. 1,1].

По-третє, жителі приміських садиб Широка балка 6 і Широка балка 7 займалися переробкою м'ясо-молочної продукції, яку вони поставляли на продаж міському населенню Ольвії та іншим поселенням хори, що найбільше було притаманно мешканцям хоріону. Так, другий господарський комплекс садиби Широкої балки 7 використовували для в'ялення та копчення м'яса, а також зберігання,

провітрювання та просушування зерна. Зазначимо, що терміни зберігання в'ялених продуктів досягають чотирьох – шести місяців, що надавало змогу їх транспортувати на продаж.

Мешканці ойкосу менше забивали худоби на продаж, бо знахідки кісток домашніх тварин на цій садибі незначні порівняно з хоріоном. Ймовірно, що вони живцем продавали власну або перепродавали куплену худобу на інших садибах в Ольвію і на Березань. Це ж саме могли робити їх сусіди. Не виключено, що худобу могли експортувати до Середземномор'я. З приводу цього Полібій писав, що країни, які «прилягають до Понту... доставляють нам...худобу...» (Pol. 4.38.4-5).

Про вартість худоби в Ольвії відомо з декрету колегії семи. Декрет встановлював різні суми, які необхідно було внести до скарбниці, за тварин, принесених у жертву. Відповідно до цієї постанови, за бика потрібно було заплатити 1200 мідних монет, за вівцю або козу – 300, за шкуру – 60 (38, № 76).

По-четверте, ринкові відносини мали товарно-грошовий характер, про що свідчить велика кількість монет, знайдених на обох садибах [25, с. 234, 243].

Список використаних джерел і літератури

1. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья, К.: *Наукова думка*, 1989. 128 с.
2. Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья. К: Стилос, 2011. 328 с.
3. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. 208 с.
4. Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI–II вв. до н. э.) *Ольвия и ее округа*. К.: *Наукова думка*, 1986. 136 с.
5. Буйських С. Б. Святылища extra-urban епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя. *Археологія*. № 3. 2004. С. 3–14.
6. Буйских С. Б. Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI–V вв. до н. э. *БЧ*. 7. 2006. С. 29–31.
7. Буйских С. Б. Элементы благоустройства на архаических поселениях Нижнего Побужья, *БЧ*. 13. 2012. С. 53–59.
8. Кас'яненко К. Гірські породи. Ділянка «Садиба» (південо-західна частина некрополя. Ольвії)». Ляшко С. Н., Папанова В. А., Голик А. А., *Охранные раскопки на участке «Некрополь юго-восточный (Широкая балка)» в 2011 г.* НА ИА НАНУ. К., 2011.
9. Кругликова В. Т. Античная сельскохозяйственная усадьба близ Керчи. *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*, Л.: Наука, 1968. С. 206–212.
10. Крыжицкий С. Д. Основные итоги работы Ольвийской экспедиции. *Античный мир и его периферия*. КСИА. 159. 1979. С. 9–16.
11. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. К.: *Наукова думка*. 1982. 166 с.
12. Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии, К.: *Наукова думка*, 1989. 240 с.
13. Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия античное государство в Северном Причерноморье, К.: Институт археологии НАНУ. 1999. 478 с.
14. Крижицький С. Д., Русяєва А. С. Найдавніші житла Ольвії. *Археологія*. № 28. 1978. С. 3–26.
15. Кудренко А. І. Благоустрій міст Північного Причорномор'я в I–IV ст. н.е. *Археологія*. № 63. 1988. С. 37–46.
16. Ляшко С. Н., Папанова В. А. Новая ольвийская усадьба. *БФ*. Т. 2. Санкт-Петербург, 2004. С. 89–95.
17. Ляшко С. Н., Папанова В. А. К вопросу о существовании усадеб на ближней хоре Ольвии. *СУМВОЛА. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*. Москва-Киев: Институт археологии РАН, 2009. С. 162–171.
18. Ляшко С. Н., Папанова В. А. О некоторых аспектах строительного дела в Ольвии. *БЧ*. 11. 2010. С. 283–288.

19. Ляшко С. Н., Папанова В. А. Хозяйственные постройки в системе ольвийской усадьбы начала IV – 30-х годов IV в. до н.э. *БЧ*. 13. 2012. С. 294–299.
20. Ляшко С. Н., Папанова В. А., Голик А. А. *Ольвийский ойкос (итоги раскопок 2010–2012 гг.) ДП*. 10. 2013. С. 407–414.
21. Ляшко С. Н., Папанова В. А., Каира Ф. В. Ольвийские ассы и «борисфены» (находки 2010–2012 гг. на участке «ойкос»). Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. 2. 2013а. С. 21–29.
22. Наман Д. Д. Типология греческих сельских усадеб классического эллинистического времени (V–II вв. до н. э.) *Автореф. дис. канд. ист. наук. Л.*, 1979.
23. Отрешко В. М. З історії Ольвійського полісу в IV–I ст. до н. е. *Археологія*. № 41. 1982. С. 34–36.
24. Отрешко В. М. Землянки и полуземлянки на античных поселениях Нижнего Побужья. *Ольвийские древности*. К: ІА НАНУ, 2009. С. 98–102.
25. Папанова В. А., Ляшко С. Н. Пригородные усадьбы ольвийской хоры V–IV вв. до н. э. (итоги раскопок 2003–2013 гг.) *STRATUMplus*. 3. 2015. С. 223–250.
26. Папанова В. А., Ляшко С. М. Господарські споруди в системі приміських садиб Ольвії Понтійської (підсумки розкопок 2003–2013 рр.). *Swiatowit. Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw. Mediterranean and Non-European Archaeology. Vol. XIV (2015). Fascicle A. Warsaw, 2016. PP. 249–258.*
27. Папанова В. А., Ляшко С. М. Вироби із заліза класичного часу з приміських садиб Ольвії. *Археологія*. № 2. 2018. С. 68–76.
28. Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой балки. *КСИИМК* 40. 1951. С. 114–124.
29. Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. *ВДИ*. № 1. 1985. С. 26–46.
30. Рубан В. В., Рычка В. М. Исследования античных памятников близ Ольвии. *АО* 1976. М., 1977. С. 362–363.
31. Снытко І. А. Ольвийская тиранія, «скифський протекторат» і деякі питання соціально-політичної і економічної історії Ольвійського поліса позднеархаїчного і раннекласического часу. *МАСП* 12. Одеса, 2011. С. 125–149.
32. Снитко І. О. Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н. е. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. – 239 с.
33. Фролова Н. А., Савостина Е. А. 1998. Находки под стенами Боспорской усадьбы: клад или строительная жертва? *РА*. № 1. 1998. С. 140–153.
34. Штительман Ф. М. Поселения скифского времени на побережье Бугского лимана. *КСИА АН УССР* 2. 1953. С. 46–47.
35. Штительман Ф. М. Городища, поселения и могильники Бугского лимана. *КСИА АН УССР*. 1954. С. 102–105.
36. Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана. *МИА* 50. 1958. 255–272.
37. Чистов Д. Е. Урбанизация античных центров Северного Причерноморья в VI – начале V вв. до н. э. Сходства и различия. *БФ*. 2. 2018. С. 8–24.
38. *Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916.*
39. *Lyashko S. N., Mateevici N., Papanova V. A. Timbres amphoriques decouverts dans deux fermes dela chora d’Olbia (fouilles 2003–2012). PATABS III. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. PONTICA. No. 46. Suppl. II. Costanta, 2013. p. 263–287.*
40. *Petrie W. M. Fl. Tools and weapons. London, 1917. 262 p.*

Скорочення

БФ	– Боспорський феномен (Санкт-Петербург);
БЧ	– Боспорські читання (Керч);
ВДИ	– Вестник древней истории;
ДП	– Древнее Причерноморье (Одесса);
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии (Москва);
КСИИМК	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры;
КСИА АН УССР	– Краткие сообщения Института археологии Академии наук (Київ);
МАСП	– Материалы по археологии Северного Причерноморья (Одесса);
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР;
НА ІА НАНУ	– Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины.